

ФІНАНСОВІ КРИЗИ ХІХ СТ. В УКРАЇНІ

Системно досліджено перебіг основних фінансових криз другої половини ХІХ ст. (кризи 1848, 1857, 1873 рр.) у фінансових центрах України того часу – Києві, Львові, Одесі. Показано специфіку цих фінансових центрів, пов'язану з інвестиціями в прибуткову цукрову промисловість у Києві; міжнародною торгівлею та масовим експортом зерна в Одесі; початком видобування галицької нафти і створення великої кількості нафтовидобувних товариств у Львові. Надається коротка характеристика цих криз у світі та на численних прикладах для кожного з фінансових центрів розкрито їх специфіку в Україні. Основний наголос зроблено на впливі криз на ринки цінних паперів, зокрема на динаміку курсів акцій.

Ключові слова: фінансові кризи другої половини ХІХ ст.; фінансові кризи у Києві; фінансові кризи у Львові; фінансові кризи в Одесі.

Постановка проблеми. Світові фінансові кризи, що є невід'ємною частиною ринкової економіки, почали впливати на фінансові центри України з середини ХІХ ст., визначаючи динаміку економічного зростання, особливо на ринках цінних паперів. Однак проблема полягає у тому, що дані щодо перебігу цих криз в основних фінансових центрах України розпорошені у багатьох важкодоступних джерелах, зокрема у періодичній пресі того часу. Систематичний опис криз другої половини ХІХ ст. в Україні автору статті невідомий.

Дослідженість проблеми. Світові циклічні фінансові кризи досліджувалися у працях М.Вірта, Л.Мендельсона, М.Туган-Барановського, А.Яковлева, однак перебігу криз у фінансових центрах України ці автори торкалися лише епізодично і в цілому проблема залишалася недослідженою.

Об'єкт дослідження – фінансові центри України другої половини ХІХ ст. (Київ, Львів, Одеса).

Предмет дослідження – циклічні фінансові кризи 1848, 1857, 1873 рр.

Мета дослідження – дати послідовний і системний опис фінансових криз другої половини ХІХ ст. в основних фінансових центрах України.

З середини ХІХ ст. циклічні підйоми та спади на фінансових ринках і біржах стали звичайним явищем, повторюючись у середньому через десять років і розвиваючись за однією схемою: засновницький акціонерний бум, спекулятивне підвищення цін на папери, зростання нестабільності ринку, потім несподіване падіння цін на акції і біржовий крах [27, 28]. Кризи ХІХ ст. впливали і на фінансові центри України – Київ, Львів, Одесу, кожен з яких мав свою специфіку. Київ був центром прибуткової цукрової промисловості; Одеса спеціалізувалася на міжнародній торгівлі, особливо на масовому експорті зерна; економічне піднесення Львова було пов'язане з початком видобутку нафти в Галичині.

Перша з циклічних криз, що торкнулася фінансування київської промисловості, була наслідком світової кризи 1857 р., яка розпочалася у Великій Британії після загального підйому 1850-х рр., пов'язаного переважно зі створенням залізничної мережі. Криза швидко поширилася в інших країнах і стала першою справді світовою. Протягом одного лише місяця «збанкрутували тисячі», «міста покрилися... незліченними руїнами... приватних капіталів», а «багатства за ніч перетворювалися в ніщо; найдавніші торгові дома, що пережили покоління воєн і революцій, для яких неоплачений вексель був нечуваним явищем... обвалювалися, наче їх зносив вітер... запаси товарів лежали на складах, марно очікуючи відправлення» [55, с. 97].

У Києві криза також почалася після бурхливого економічного підйому 1855–1858 рр., про який сучасники згадували як про «золотий час», коли всі грошові операції «відбувалися надзвичайно легко і швидко; щойно витрачені капітали поверталися з величезними баришами. Всі відчували не лише достаток у грошах, а у... кредиті; капітали, здавалося, зростали не щодня, а щогодини» [3, с. 379–380]. Вільні капітали потекли й у цукрову промисловість. Але коли загальний економічний підйом і надлишок вільних капіталів, що його супроводжував, закінчилися після світової фінансової кризи 1857 р., що досягли Російської імперії через рік–півтора, почалося загальне скорочення кредиту, особливо відчутне на цукрових підприємствах Київської губернії на початку 1860-х рр.

Щодо потреб капіталу, а в нас великий його дефіцит... У минулому (1861) © С.З. Мошенський, 2015 з найжахливіших криз», і «до всіх цих труднощів додалися занепад кредиту й недовіра до тратт, виданих від цукрових заводів» [42]. Криза, що з 1859 р. гальмувала розвиток цукрової промисловості, стала головною причиною фінансових труднощів дому Яхненків, у 1861 р. скоротивши його кредит майже на півтора мільйона рублів [43]. Торговий дім «Брати Яхненки і Симиренко» (заснований близько 1815 р.) був добре відомий і великий – «усі пам'ятають фірму... братів

Яхненків і Симиренка» [18, с. 102–114]. У 1840-ті рр., коли граф Бобринський і торговий дім «Брати Яхненки і Симиренко» одержали за короткий час значні прибутки, у суспільстві почалася «цукрова манія», особливо на контрактних ярмарках, а в київських театрах і салонах усі розмови були лише про вигідність цукрових заводів. [37, с. 65–66]. З 1842 до 1847 рр. кількість цукрових заводів в Україні зросла з 67 до 144, а в Київській губернії, де концентрувалася цукрова промисловість, – з 16 до 57. Понад 90 % цих заводів належало поміщикам. Річні обороти компанії досягали 20 млн. руб. «Найкращого становища в промисловості не лише Києва, а й цілого краю досягли Яхненки й Симиренко» [18, с. 108]. Торговий дім Яхненків і Симиренка був популярний «у всій імперії» і наповнював своїми товарами «майже всі головні ринки» [35]. Створену ними в Городищі цукрову промисловість «вважали зразковою, обороти фірми були величезні», а її векселі «перебували в обігу в торгівлі краю так само, як готівка» [18, с. 108]. Однак стиль фінансової діяльності Яхненків був архаїчним і патріархальним. «У будинку фірми... стояла величезна скриня; прикажчик поважного віку складав щоденний заробіток у скриню, висипав рублі, червінці... потім брав, скільки йому потрібно, заявивши лише, на що потрібні гроші; особливого контролю і перевірок не було, але якщо гроші іноді й перевірялися, завжди виявляли точність і акуратність». Усе ґрунтувалося на довірі до чесності прикажчиків, «що була в старі часи в торговому домі та у справах фірми» [18, с. 108].

З кінця 1850 р. справи підприємства стали погіршуватися. «Основна причина» фінансових труднощів підприємства Яхненків «без усякого сумніву, в грошовій кризі, що висить вже близько двох років над промисловістю... Вона зменшила в минулому (1861) році кредит цього торгового дому майже на півтора мільйона рублів» [43]. У лютому 1862 р. торговий дім припинив платежі й незабаром був ліквідований.

В Одесі, основному фінансовому центрі півдня України, першою з фінансових криз стала світова криза 1857 р., що поширилася від «найвіддаленішого Заходу Нового Світу до Стокгольма і Москви, до Смірни й Одеси» [55, с. 97]. З початком Кримської війни 1853–1856 рр., у якій Російській імперії довелося воювати з коаліцією, утвореною Османською, Британською і Французькою імперіями, стабільність на фінансовому і товарному ринках Одеси виявилася під загрозою. 12 лютого 1854 р. царським указом був заборонений вивіз зерна з Одеського та інших портів Чорного й Азовського морів. Заборона була чинною рік і вісім місяців, але не дала бажаних результатів – Велика Британія і Франція купували потрібне їм зерно в інших місцях, і одеські торговці зерном мали великі збитки [33].

На початку 1850-х рр., напередодні початку кримської війни в напрямках експорту з Одеси на першому місці була Австрія (116,9 тис. тонн), на другому – Великобританія (62,1 тис. тонн), потім ішли Швеція (19,5 тис. тонн) і Франція (17,4 тис. тонн). Сукупний обсяг експорту (переважно зерна) у 1853 р. досяг 487,4 тис. тонн, більш ніж удвічі перевершуючи показники 1840 р. (175,5 тис. тонн) [64, с. 219]. Тимчасова заборона на експорт зерна вже сама по собі створила збитки для одеських підприємців. Але набагато більші проблеми виникли наприкінці 1856 р. Навесні 1856 р., незабаром після закінчення війни, з Одеси й інших портів відновився експорт зерна до Європи. Ціни на зерно були високими, і в Одесі поширилися чутки, що запаси зерна в Європі майже повністю вичерпані й усі чекають нових партій зерна з чорноморських і азовських портів. В Одесі почалося загальне пожвавлення і були укладені великі контракти про майбутні постачання на термін і договори на оренду морських суден, хоча місцеві експортери не знали точно, яким буде новий врожай зерна, і могли лише сподіватися на те, що він буде добрим. Однак коли у вересні почали прибувати зафрахтовані кораблі для навантаження зерна, виявилось, що зібраний урожай невеликий, всі запаси минулих років з Київської, Волинської і Подільської губерній були продані в Польщу, і надходження зерна до Одеси буде вдвічі–втричі меншим (150 тис. чвертей на місяць замість звичних 300–400 тис.), ніж звичайно. Багато кораблів виявилось незавантаженими, і їм довелося повернутися назад порожніми [32].

Втрати одеських експортерів були великими й досягли 10 млн. руб. У наступному 1857 р. експортери зерна також мали збитки, що досягали 2,5 млн. руб. В Одесі почалася справжня криза, що досягла максимуму в 1859 р. (вона ускладнювалася загальною нестабільністю тих років, пов'язаною з фінансовою кризою 1857 р. у Західній Європі), а загальні збитки одеських торгових і банкірських домів з 1857 до 1862 рр. досягли 8 млн. руб. сріблом [34]. Особливо важким для одеських торгових і банкірських домів був 1862 р. На зерно, що екпортувалося через Одесу, зменшився попит на англійському і французькому ринках, що знайшли для себе нові джерела постачання. В Одесі деякі великі торгові дома почали утримуватися від операцій із зерном, а дрібні фірми, не маючи власних капіталів, намагалися взяти кредити де тільки могли під високі відсотки. Багато хто з них не зміг повернути в потрібний термін узяті кредити, поповнюючи собою список банкрутів. Кількість офіційно оголошених банкрутств максимальною була (66) в 1863 р. (у 1857 р. – 14 банкрутств, у 1860 р. – 34, у 1864 р. – 35) [25, с. 313]. При цьому з 1847 до 1862 рр. не було засновано жодної великої торгової фірми чи банкірського дому, усі засновані в цей час підприємства проіснували недовго й незабаром зникли з ринку [32].

Крім причин, пов'язаних з експортом зерна, відтік капіталів з Одеси, який почався в ці роки, був спричинений зниженням банківського відсотка за приватними вкладками зі звичайних 4 % до 3 %, а потім і до 2 %, що підштовхнуло одеських підприємців до вилучення капіталів з Одеської контори

Комерційного (з 1860 р. – Державного) банку і масового їх вивезення за кордон, до Лондона та Парижа. Під час кризи почав зменшувати активність в Одесі торговий дім Родоканакі, один з найбільших у місті. Крім того, були ліквідовані більш ніж двадцять торгових домів (у тому числі фірми Карла Деазарта, Івана Загранді, Костянтина Раллі, Карла Рокко, Луїджі Россі, Дмитра Сугрурі, Доменіка Тубіно), власники яких перенесли свій бізнес до інших країн. З 1864 р. на одеському фінансовому ринку почалося деяке поліпшення. Обсяг експорту досяг 38,3 млн. руб., що було на 10,1 млн. руб. більше, ніж у 1863 р. Однак «хоча торговельний оборот минулого (1864) року був набагато більшим за оборот 1863 р.», якщо порівняти цей оборот з 1861 р., «коли одеська торгівля за величиною своїх оборотів показала найвищі цифри серед тих, які були в її літописах», чи за даними наступних років (1862–1864), «результат покаже значний занепад одеської торгівлі як за привозом товарів, так і за вивезенням» [36].

Після того, як у Великій Британії почалася фінансова криза 1847–1848 рр. (що була наслідком загального підйому в британській економіці, пов'язаного із залізничним бумом), вона підштовхнула в Австрії «березневу революцію» 1848 р., коли навіть в австрійському суспільстві, де дуже цінували традиції, почалася соціальна модернізація. Через загальну нестабільність почався масовий відплив капіталів і в Галичині було призупинено розгляд залізничного проекту відомого магната Льва Сапеги. Ще в 1839 р. галицькі магнати князь Лев (Леон) Сапега і граф Олександр Фредро запропонували проект залізниці Бохня–Львів–Бережани. Поки проект Сапеги розглядався у Відні, фінансова ситуація раптово змінилася після кризи 1848 р. і цей проект було тимчасово відкладено до кращих часів.

Інтерес до проекту Сапеги знову виник під час підготовки до Кримської війни 1853–1855 рр., у якій Австрія планувала бути на боці противників Росії (залізниця від Відня до кордону з Російською імперією була потрібна для транспортування військ і військових вантажів). Спроби пришвидшити спорудження дороги призвели до зростання державного боргу до 268 млн. гульденів, і на початку 1855 р. збудовану державою ділянку дороги вирішили продати приватним акціонерним товариствам. Першим покупцем стало «Товариство Північної залізниці імені кайзера Фердинанда», контрольоване С.Ротшильдом. У 1855 р. воно звернулося з проханням передати йому в оренду заплановану лінію Краків–Львів. Але в 1856 р. галицькі магнати, зокрема Л.Сапега й О.Потоцький, подали прохання імператору переглянути це рішення і надати заснованому Сапегою акціонерному товариству концесію на експлуатацію частини дороги у Східній Галичині й будівництво нових ліній. Рішення було переглянуто, і в 1857 р. «Товариство Північної залізниці» відмовилося від лінії у Східній Галичині, у той самий час ставши співзасновником (з великим капіталом) нового товариства Л.Сапеги, що з 1858 р. дістало назву «Привілейоване товариство Галицьких залізниць імені Карла Людвіга» з капіталом 25 млн. гульденів.

Відмова «Товариства Північної залізниці» від початкового плану була пов'язана із ситуацією, що змінилася після загальноєвропейської фінансової кризи 1857 р. Курс акцій «Товариства Північної залізниці» почав падати й знизився з 300 % номіналу до 208 (прогнозувалося його подальше падіння до 150 %). Це мало несприятливі наслідки для віденського банку *Creditanstalt*, що володів великою кількістю акцій Північної залізниці.

У 1856 р. товариство почало підписку на акції, випущені на суму 5,355 млн. флоринів, і ці акції мали непоганий попит. Разом з банком *Creditanstalt* був створений синдикат, і Л.Сапега хотів також залучити до участі у фінансуванні великих землевласників Буковини. Однак фінансовий стан товариства був не дуже стабільний – до початку 1858 р. його засновники так і не змогли зібрати 30 % від 40 млн. статутного капіталу, щоб акціонерне товариство визнали діючим. Основний капітал товариства був зменшений із 40 до 15 млн. флоринів, і воно отримало право випустити цінні папери. Товариство випустило залізничні облігації, 56 % яких були розміщені на німецьких і французьких біржах, а 44 % – серед галицьких підприємців. Сапега зацікавив проектом британських інвесторів. Так у 1864 р. він став співзасновником компанії *Lemberg – Czernowitzer Railway Company Limited* з центральним офісом у Лондоні, одержавши концесію на подальше будівництво залізниць від Львова до Буковини [61]. Британські інвестори поставили умову, що вартість будівництва має становити 33,5 млн. гульденів сріблом, забезпечуючи гарантований чистий дохід від експлуатації дороги 5,2 %. Під час підготовки цього проекту з ініціативи Л.Сапеги був створений Англо-Австрійський банк (*Anglo-Austrian Bank*) [54, с. 127–140], а з британського боку співзасновником був банк *Glynn Mills*, відомий своєю участю у фінансуванні багатьох залізничних проектів. Створення Англо-Австрійського банку Соломон Ротшильд сприйняв як особистий виклик, однак банк успішно почав працювати, активно беручи участь у фінансуванні нової дороги [53, с. 432].

Засновники товариства *Lemberg – Czernowitzer Railway Company Limited* у 1865 р. стали виводити на німецькі й англійські біржі акції, «що давали в перші два роки 6 %, а потім під час продовження всієї концесії не менше 7 %» [29, с. 43]. Початок будівництва дороги Львів–Чернівці збігся із загальним підвищенням інтересу в Англії до австрійських цінних паперів. Це пояснювалося масовою еміграцією німців з Німеччини й Австрії до США і швидким збільшенням кількості німецьких інвесторів, які вкладали свої заощадження в американські державні облігації. Після того як німецькі інвестори привернули до себе увагу в Англії, зросла зацікавленість до того, що взагалі відбувається в Австрії, і до

можливості вигідно вкласти там капітал [57, с. 133]. На акції дороги Львів–Чернівці виник деякий попит на Лондонській біржі – згадування про shares of the Lemberg and Czernowitz Railway Company (скорочено shares of the Lemberg, «львівські акції») можна було зустріти в різних англійських виданнях 1860–1870 рр., присвячених цінним паперам [47, с. 331; 69, с. 486; 52, с. 395]. На ці папери була оголошена державна гарантія прибутку в розмірі 7 %, що помітно перевищувало звичайний у той час гарантований прибуток залізничних паперів близько 5 % (для цінних паперів залізниці Карла Людвіга уряд гарантував прибуток 5,2 %) [58, с. 116].

Однак фінансовий стан залізниці (так само як і курс її паперів на біржах) помітно погіршився під час європейської фінансової кризи 1866 р. У січні 1866 р. британський «Economist» повідомив про «раптове падіння» прибутковості акцій залізниці Лемберг–Чернівці з 7 до 4,6 %, пов'язане з тим, що власники великих пакетів паперів цього залізничного товариства почали їх масово продавати [48, с. 98–101]. У лютому, ймовірно з метою пом'якшити інформацію, преса повідомляла вже про «невелике зниження» [49, с. 195–198].

Наступна світова криза 1873 р. була спричинена загальним підйомом початку 1870-х рр. і «грюндерським бумом» у Німеччині й Австро-Угорщині. Після поразки Франції у Франко-Пруській війні вона сплатила Німеччині 5 млрд франків контрибуції, і ці капітали, величезні на той час, підштовхнули початок спекулятивного ажіотажу на біржах Берліна і Відня. Бум закінчився кризою 1873 р. – однією з найглибших і найтриваліших у XIX ст. Крах на Віденській біржі, спричинений «запеклою біржовою спекуляцією», що мала потім «відгомін не лише в Європі, а й в Америці» [30, с. 15], настав 9 травня, у «чорну п'ятницю». За словами сучасників, «катастрофа сталася, а її розміри вражають» [60, с. 87]; «за 24 години акції знецінилися на сотні мільйонів і навіть з першокласними цінними паперами жодні операції не проводилися» [66, с. 109]. За словами очевидця подій Макса Вірта, «криза 1873 р. за розмірами заподіяних нещастя перевершила всі попередні катастрофи, а за загальними наслідками була ще тяжчою. Спочатку це була біржова криза, але потім вона охопила всі галузі торгівлі і промисловості. Вибухнувши спершу у Відні, криза охопила всю Австрію й Угорщину, Німеччину й Італію; з подвоєною силою перекинулася на Америку, а також поширилася на англійський і французький, на скандинавський і на російський грошові ринки» [10, с. 336]. У багатьох, хоча й не в усіх країнах, спостерігалось дві хвилі кризи з інтервалом у середньому 3–4 роки. Період економічного спаду, що почався після кризи, був найтривалішим у XIX ст. і його називали першою «великою депресією», що стала драматичним наслідком прогресу, який був культовим словом того часу і про який так багато й захоплено говорили. Криза 1873 р. і спад, що почався за нею, іноді порівнювали за масштабами із другою «великою депресією» 1930-х рр. [67, с. 569–576; 65, с. 494–512; 59, с. 199–228], призвели до того, що маятник історії хитнувся убік посилення ролі держави (подібно до того, як це відбувалося в 1930-ті рр.). Було встановлено жорсткі тарифи на імпорт і проводилася загальна політика державного протекціонізму. У той час багато хто пов'язував кризу 1873 р. і економічний спад, що почався після неї, з «міжнародною змовою банкірів». Це спричинило загальне посилення антисемітизму, особливо в Німеччині [56, с. 39–43, 47]. Міжнародна фінансова криза 1873 р. мала свої особливості. Якщо епіцентр усіх попередніх криз знаходився в Англії (і був пов'язаний з текстильною промисловістю й залізницями), то передумови кризи 1873 р. виникли в країнах, що стали новими учасниками світового ринку і швидко розвивалися, – США, Німеччині, Австро-Угорщині й Росії.

У 1870–1873 рр. новий засновницький бум почався у Російській імперії. «Банківська гарячка й акціонерна гра набули усюди такого поширення, що постійне заснування нових банків і підприємств стало якоюсь пристрастю». «Ми переживаємо в даний момент так звану “банкоманію”. Подібно до того, як рік тому суспільством опанувала залізнична манія, тепер усі ці симптоми перенесені на банківські акції» [45, с. 93–94]. Ознаки наближення кризи простежувалися раніше, ніж у Німеччині й Австрії, але тут акціонерний бум був не настільки масштабний, а криза мала не таку гостру форму, як у Німеччині й Австрії. Основною внутрішньою причиною кризи стало швидке розширення, «роздування» ринку цінних паперів під час залізничного буму кінця 1860-х рр., а потім його стиснення на початку 1870-х рр., коли темпи будівництва залізниць загальмувалися.

Коли в 1869 р. біржовий бум охопив багато фінансових центрів, особливо бурхливим він був в Одесі, де «торгівля має величезні обороти», була розвинена спекуляція процентними паперами, а випадки їхньої застави «для одержання процентних позичок дуже часті» [20, с. 231]. У цей час «дух спекуляції охопив усю Росію... Петербург, Москва, Одеса захопилися біржовою грою до нечуваних розмірів» [19, с. 58]. Цей «дух спекуляції» привабив багатьох нових учасників ринку, які ніколи раніше не брали участі в біржовій грі. У 1860-ті роки «сфера біржової гри була... безмежною. Від посудомийки й покоївки, які не мали акцій і грали на лотерейних білетах богоугодних закладів, до концесіонерів і грошових тузів – усі мали одну думку: схопити куш, нажитися зненацька, як наживаються в казках». У той час можна було «сміливо призначати премію» за фотографію того з банкірів чи «капіталістів середньої руки», хто з розсудливості залишився поза цим загальним захопленням біржовою грою [15, с. 377–378]. Л.Н. Нісселович, який бував у ті роки на різних біржах Російської імперії, зазначав, що «на наших біржах

операції відбуваються... без усякого порядку». Не було чіткого поділу на біржовий і небіржовий ринки («немає ні *parquet*, ні *coulisse*», а угоди відбуваються усно, «вухо на вухо»). Коли людина приходила на біржу, важко було щось зрозуміти про стан ринку. «Біля входу на біржу подумаєш, що справи ще не почалися, а всі чогось очікують. Однак незабаром переконуюєшся, що припущення це помилкове. Навкруги збираються окремі групи, і про щось незрозуміло розмовляють» [30, с. 126]. «Як скрізь і завжди на біржах фізіономії вражають своєю розмаїтістю» [24, с. 305]. Однак наприкінці серпня 1869 р. курси цінних паперів стали падати, а у вересні почалася паніка, що охопила біржі. Сучасники називали цю паніку «знаменитою біржовою кризою» в Російській імперії, сприймаючи її як «ознаку зрілості біржі» [20, с. 231]. Механізм розвитку біржової паніки був той самий, як і у всіх інших подібних випадках – відрізнялися лише імена біржових гравців. На початку 1870-х рр. криза почала спадати, спекуляція залізничними акціями трохи послабшала і змінилася інтересом до акцій нових банків.

Наприкінці вересня 1872 р. преса повідомляла про біржову паніку з Риги, Одеси, Петербурга, Москви й інших міст. «Біржа знаходилася в страшній паніці... Ніяких угод не було... найкращі папери не купувалися ніким, грошей не можна було знайти ні за які відсотки» [45, с. 98–99], а знаменитий Одеський ярмарок «у нинішньому році... дійшов, здається, до останньої межі занепаду» [45, с. 99]. А коли в травні почалася світова криза 1873 р., «удари “страшного краху” відчувалися навіть у таких місцях, як Белград і Бухарест, Одеса... Олександрія і Південна Америка» [10, с. 336]. «Повідомлення про епідемію банкрутств надходили з Москви, Казані, Новочеркаська, Одеси й інших торговельних центрів. Звіт англійського консула в Одесі констатує, що кризи у Відні, Німеччині і США “відчутно відобразилися в Росії і неминуче поглибили дію інших несприятливих чинників, їхній комбінований вплив на торгівлю країни, зовнішню і внутрішню, особливо відчувався у всіх галузях в 1873 р.»» [23, с. 507; 22, с. 104].

З Одеси надходили повідомлення щодо численних «великих і малих банкрутств, що спричинили серед тамтешніх комерсантів справжню паніку, а гроші зовсім зникли з обігу». Серед фірм, що збанкрутували в Одесі, була одна, пасив якої досягав 1,5 млн. сріблом; інша виявилася неплатоспроможною на 1,2 млн. рублів сріблом». В інших банкрутствах в Одесі «пасиви коливалися між 100 000 і 1 млн. карбованців. Перелякані банки, що перед тим щедро видавали свої кредити, стали посилено забирати назад видані позики і цим лише посилили загальне сум’яття» [10, с. 475].

З початком в Одесі кризи 1873 р. виявилось, що в багатьох випадках ця криза зачепила торговельні підприємства набагато більше, ніж промислові. Хоча спад обсягу торгових операцій був в Одесі загальним, у промисловості цей спад реально відобразився лише на тих підприємствах, що були пов’язані з експортом зерна [12]. Характерним прикладом була історія «Одеського промислового і торгового товариства», утвореного в період засновницького буму початку 1870-х рр. (статут затверджений 13 листопада 1870 р.) з капіталом 300 тис. руб., поділений на 300 паїв по 1000 руб. Засновниками товариства були підприємці І.Бродський, М.Говоров, О.Коган, А.Коган, С.Давидов, Є.Давидов, С.Пахомов і швейцарський консул С.Тріттен. Метою товариства було виробництво борошна і спирту та експорту цих продуктів морськими шляхами на Далекий Схід [13, с. 436–437]. Однак незабаром виявилось, що заявлений основний капітал для роботи товариства недостатній, і 6 червня 1872 р. загальні збори ухвалили рішення про збільшення капіталу до 600 тис. руб. Відповідно, була проведена додаткова емісія паїв.

У 1873 р. капітал підприємства збільшили до 800 тис. руб. Крім співзасновників, 304 паї були придбані одеськими підприємцями, які мали на загальних зборах 60 голосів. Однак, незважаючи на наявність великих підприємців у складі засновників і чималий основний капітал, справи заснованого напередодні кризи підприємства із самого початку пішли не дуже добре, переважно через нестабільний стан на світовому ринку зерна незадовго до подій весни 1873 р. Оборотних коштів підприємству постійно не вистачало, і в 1874 р. правління одержало дозвіл від Кредитної канцелярії на випуск 7 % облігацій на загальну суму 400 тис. руб. Високий відсоток був вірною ознакою того, що підприємство мало настільки велику потребу в капіталах, що було готове платити 7 % за цими паперами (середній дохід за облігаціями у той час становив 4–5 %). Очевидно, емісія облігацій не дала помітного поліпшення, тому що 9 листопада 1875 р. правління звернулося до Кредитної канцелярії з проханням дозволити випуск векселів на суму 20 000 руб., а також дозволити проводити облік векселів.

Але і це не допомогло покращити справи товариства, і 30 червня 1877 р. загальні збори пайовиків вирішили ліквідувати підприємство. Засновники навіть не змогли повернути собі вкладені капітали й покрити претензії власників облігацій, хоча, порівняно з акціонерами, власники облігацій мали пріоритетне право на одержання грошей під час ліквідації товариства. За словами І.М. Бродського, одного з основних співзасновників, «немає сумніву, що такий результат діяльності акціонерного підприємства підриває довіру до облігацій... які вважалися найсоліднішими і забезпеченими процентними паперами, в які багато хто охоче вкладає свої заощадження» [41]. Майно товариства, оцінене в 940 тис. руб., було виставлено на продаж з аукціону за стартовою ціною в 611 тис. руб., але за умов кризи навіть за такою зниженою ціною було нелегко знайти на нього покупців. За чутками, майно

підприємства придбав за зниженою ціною сам Бродський. Історія «Одеського промислового і торгового товариства» була типовою для кризового часу першої половини 1870-х рр. – масове заснування підприємств під час передкризового «грюндерського буму» без аналізу довгострокових перспектив ринку, спроби налагодити справи за рахунок зростання позикового капіталу і, зрештою, ліквідація підприємства з більшими чи меншими збитками.

Післякризовий 1874 р. був нелегким для ринку цінних паперів, а «у сфері фінансів, торгівлі і промисловості не залишив помітних слідів» [1, с. 5–6]. Штучне підвищення ціни на акції неминуче мало закінчитися спадом, і 24 квітня 1874 р. «спекулянти відразу, як за домовленістю, втратили інтерес до акцій Одеської і Лівавської залізниць, які... раптово залишилися з одними лише продавцями, що загрожувало їхнім подальшим падінням» [4, с. 329].

На початку вересня 1874 р. стан ринку цінних паперів трохи покращився – збільшилися обороти з паперами, що вважалися тоді «солідними», і «фондовий ринок набув бадьорого вигляду» [5, с. 176]. Відновився попит на заставні листи земельних банків, особливо на листи розташованого в Одесі Бессарабсько-Таврійського банку. Несподіваним для учасників біржі було стійке зниження Херсонських заставних листів – «під гнітом одеських наказів на продаж» вони «продовжували знижуватися в ціні», тому що одеські банкіри, ймовірно, сподівалися на «підвищення курсів до осені» і хотіли «спекулювати на курсі» [6, с. 194]. Усім здавалося, що спад залишився позаду й біржова гра з цінними паперами налагоджується, але про кризу знову заговорили у вересні 1875 р. після краху Московського комерційного позикового банку, пов'язаного з банкрутством німецького «залізничного короля» Струсберга, коли курси цінних паперів на біржах знову почали падати.

Під час кризи відбулося різке скорочення вивозу пшениці через Одеський порт. Почасти це скорочення було викликано низькими врожайми в 1870–1872 рр., а почасти – загальним падінням цін на зерно на світовому ринку за умов кризи (в Одесі ціна на зерно знизилася з 92,8 коп. у 1874 р. до 84,9 у 1875 р. і 84,6 у 1876 р.) [16, с. 115, 118.]. Наслідки кризи і, особливо, падіння цін на зерно, експортні операції з яким були основним джерелом одеських капіталів, відчувалися й у 1876 р. «Капітали зникають, кредит падає, нерухома власність знижується в ціні, робочий люд без справи, банкрутства... ось ознаки тієї страшної торгової агонії, що випала в цей час на долю Одеси», – писала петербурзька газета «Біржа» [22, с. 108].

З другої половини 1870-х рр. у промислових підприємствах Одеси почалося помітне поліпшення, хоча воно стосувалося лише промисловості, а не торгівлі. Якщо в 1875 р. промисловість Одеси «прогресивно збільшувалася», то в торгівлі простежувався «значний застій» [12]. Про загальне зниження ділової активності серед одеських торговельних підприємств наочно свідчить кількість збанкрутілих компаній – лише з липня 1874 р. до липня 1875 р. банкрутств було в 6 разів більше, ніж з липня 1870 р. до липня 1874 р. У цей час помітну допомогу торговельним підприємствам надавала Одеська контора Державного банку. Її керівник Н.Г. Тройницький одержав з центрального правління банку дозвіл на розстрочку платежів для боржників. Поліпшення було недовгим – з початком Балканської війни (1877–1878) були закриті всі порти Чорного моря, і в Одесі почалася загальна паніка. Зернова торгівля, що годувала капіталами місто, практично призупинилася, і під час війни щорічно закривалося близько 25 % торговельних фірм. Пожвавлення в торгівлі почалося лише в 1880-ті роки.

У Галичині віденська криза 1873 р. загальмувала економічне зростання і розширення мережі фінансових установ, кількість галицьких банків з 1886 р. (6 банків, з них 4 акціонерних) до 1900 р. (5 банків, з них 3 – акціонерних) скоротилася несуттєво; акціонерний капітал банків навіть помітно збільшився – з 9,2 до 22,3 млн. крон; так само збільшився обсяг емісії заставних листів – з 255,5 до 469,6 млн. крон. «Крайовий банк королівства Галичина» (Bank krajowy Krolestwa Galicyi) з 1892 по 1902 рр. збільшив розмір свого основного капіталу з 3,6 до 7,1 млн. крон, суму депозитів – з 15,5 до 35,4 млн.; розмір кредитів, виданих заставними листами з 44,5 до 94,5 млн. крон; кредитів, виданих «комунальними облігаціями», – з 5,14 до 16,3 млн. крон. За ці самі роки емісія банком власних 4 % і 4,5 % заставних листів зросла з 44,6 до 94,9 млн. крон.; власних комунальних 4, 4,5 і 5 % облігацій – з 4,4 до 16,2 млн. крон [62, с. 216–217]. Емісія іпотечних паперів, що їх випускав Австрійський національний банк, скоротилася в Галичині з 18,7 млн. флоринів у 1876 р. до 11,3 у 1885 р. (загалом в Австрії з 44,1 до 24,6 млн.), хоча причиною цього була не лише криза 1873 р., а й зростання популярності акцій, так само як їх загальної кількості на ринку. Наприкінці 1870-х рр. кожне з відділень Австрійського національного банку, основної банківської установи Галичини і всієї Австро-Угорщини (з капіталом 90 млн. флоринів, розподіленим на 150 тис. акцій), обслуговувало територію в 36 км². У Відні кількість відділень цього банку була набагато більшою, кожне з них обслуговувало територію в 19,7 км², у Празі – 19,3 км², у Чернівцях – 12,8 км² [46, с. 94, 103, 105].

«Цісарсько-королівський привілейований Галицький акціонерний банк іпотечний» був заснований у Львові 12 січня 1867 р. з капіталом 3 млн. ринських злотих (капітал був розподілений на 15 тис. акцій по 200 ринських злотих). Банк, що мав філії в Чернівцях, Тернополі, Кракові та інших містах, видавав іпотечні кредити заставними листами (обсяг кредитів обмежувався 50 % вартості земельної

нерухомості), основними його клієнтами були поміщики. Крім іпотечних кредитів, банк займався іншими операціями – прийомом депозитних внесків, зберіганням цінних паперів тощо. Після «віденської кризи» 1873 р. фінансовий стан банку погіршився, а під час сільськогосподарської кризи в Галичині 1883–1888 рр. сума іпотечних кредитів зменшилася [63, с. 76].

Під час кризи в Галичині припинило існування дев'ять акціонерних товариств, а багато акціонерів зазнали збитків від падіння курсів промислових цінних паперів. Але вже з кінця 1870-х рр. економіка Галичини активізувалася завдяки впливу на Австро-Угорщину загальносвітових процесів фінансової глобалізації й експорту капіталу. Символами нових тенденцій пришвидшеного розвитку стали перша промислова виставка 1877 р. (організована з ініціативи одного з компаньйонів Л.Сапеги, залізничного підприємця В.Дзидушицького), торгово-промислова виставка 1889 р. і крайова виставка 1894 р. у Львові.

Значення Львівської біржі на ринку цінних паперів у той час важко було назвати суттєвим – біржа була переважно товарною з невеликими обсягами угод. І навіть «віденська криза» у травні 1873 р. мало вплинула на котування паперів на Львівській біржі (зокрема, курс основних паперів – акцій Галицької залізниці імені Карла Людвіга – мало знизився з 1 січня до 18 травня – з 228–230 до 218–222 ринських злотих) [52], що також підтверджує ізольованість біржі.

У Києві цукрова промисловість стала однією з тих галузей, на яких криза позначилася особливо відчутно. У 1873 р. падіння цін на цукор (з 5,44 руб. за пуд у 1872 р. до 4,81 руб. за пуд у 1872 р.) було короткочасним, і в 1874–1875 рр. ціна зросла до 5,58 руб. Падіння цін почалося в 1876 р. (3,99 руб.), і воно тривало в 1877 р. (3,34 руб.) і 1878 р. (3,26 руб.). У 1876 р. банкрутств не поменшало, найбільше постраждала мануфактурна промисловість і цукрові заводи [45, с. 110, 120]. «Фінансова криза поширилася майже повсюдно... і стала особливо відчутною в південно-західному краї. Грошові утруднення і, як наслідок, подорожчання кредиту поставили цукробурякову промисловість – єдину промисловість, що розвинулася в краї, – у дуже скрутне становище. У цукровій торгівлі почався застій і небувале падіння цін на цукровий пісок» [45, с. 120].

У вересні 1875 р. після краху Московського комерційного позикового банку, пов'язаного з банкрутством німецького «залізничного короля» Струсберга, коли з'ясувалося, що в Європі Струсберг має репутацію банкрута, почалася загальна паніка, спочатку в Москві, а потім у Петербурзі й інших біржових центрах [17, с. 129; 38, с. 26]. У Києві поширилися чутки про нестабільний стан деяких київських банків і про можливе банкрутство найбільшого цукрозаводчика М.О. Терещенка, борги якого досягли 3 млн. руб., але незабаром з'ясувалося, що газетні публікації про труднощі Терещенка були недостовірними.

Питання про спричинене кризою «скрутне становище» цукрової промисловості цукрозаводчики не раз порушували у 1876 р. на засіданнях біржового комітету Київської біржі. А в 1877 р. у зверненні біржового комітету до Міністерства шляхів сполучень і Міністерства фінансів зазначалося, що «фінансова криза, яка триває близько двох років, спричинила значний застій у торгівлі й несприятливо вплинула на промисловість... особливо на південному заході» [14, с. 3, 17, 18].

У 1884 р. Києва досягла загальносвітова «цукрова криза», спричинена надвиробництвом. Почалося скорочення попиту на цукор і падіння цін, почастишали банкрутства цукрових компаній. Проблеми в цукровій промисловості розглядалися в березні 1885 р. на засіданні біржового комітету Київської біржі, де зазначалося, що причиною труднощів стало не стільки надвиробництво цукру заводами Київської губернії, акції яких перебували в обігу на зазначеній біржі, скільки «загальне важке економічне становище... що виявлялося у... відсутності кредиту й у загальному дефіциті грошей», а «торгова криза, що почалася в 1884 р. ... застій у справах триває й досі, набуваючи дедалі більших розмірів» [14, с. 54, 59]. Утім, хоча криза 1884 р. і призвела до деякого скорочення кількості цукрових заводів, загалом вона мало позначилася на зростанні цукрової промисловості. З метою стимулювання цукрової промисловості 12 червня 1885 р. було видано Положення Комітету міністрів про дозвіл вивозити цукор за кордон з видачею премії 1 руб. на пуд.

«Наші цукрозаводчики, що подавали останнім часом до уряду численні клопотання про надання цукробуряковому виробництву підтримки і вимагали... різні пільги на користь своїх інтересів, зі свого боку... мало дбають про інтереси держави». За цукровими заводами постійно залишаються «нічим не забезпечені казенні борги». Як правило, цукру, «продажем якого покриваються недоїмки, виявляється на заводах дуже мало, а самі заводи з майном заводським являють собою нерідко незначну цінність чи бувають закладені в різних банках і в приватних руках, тому як забезпечення вони не мають практично жодного значення» [31, с. 1]. У квітні 1887 р. цукрозаводчики об'єдналися в цукровий синдикат, правління якого знаходилося в Києві. До синдикату належало близько 70 % заводів, що давало можливість проводити єдину цінову політику й контролювати ринки збуту (до 1892 р. синдикат контролював 92 % усіх цукрових заводів Російської імперії – 201 підприємство). У травні 1897 р. було засновано Всеросійське товариство цукрозаводчиків, що контролювало експорт цукру, географія якого була дуже широка. На початку ХХ ст. такі цукрові магнати, як Браницькі, Потоцькі, Ярошинські та ін., продавали свою продукцію в Англію, Італію, Туреччину, Персію, Афганістан і Китай.

Водночас «завдяки дедалі більшій централізації цукрової промисловості в руках капіталістів, які грандіозністю своїх підприємств чинять сильний тиск на дрібні сільськогосподарські заводи», до кінця XIX ст. «у середовищі самих цукрозаводчиків відбувся... досить серйозний розкол» [11, с. 1].

У цукровій промисловості точилася постійна боротьба різних груп за вплив на ринку. У цей час у Києві загострилася конкуренція між виробниками цукру-піску і власниками підприємств з виготовлення з піску цукру-рафінаду. «Київська біржа збагатилася новою біржовою маніпуляцією, що була наслідком боротьби між пісочниками й рафінерами». Власники підприємств з виготовлення рафінаду купували цукор-пісок і були зацікавлені в зниженні цін на цю сировину. Щоб стимулювати зниження цін, «група рафінерів за активної участі одного банку здійснила декілька фіктивних... продажів за зниженою ціною великих партій цукру-піску, яких фактично не було в наявності». У результаті такої операції «ціни швидко почали знижуватися» [39, с. 1]. Особливо загострилася конкуренція між цими групами після кризи 1899–1902 рр. «Ще не так давно була золота пора у виробництві цукру, коли нечисленні цукрові заводи під теплим крильцем протекціонізму пожинали золоті жнива, кидаючи милостиво ласі шматки від свого розкішного бенкету жадібній юрбі маклерів і спекулянтів. Тепер, на жаль, часи круто перемінлилися» [40, с. 1].

Наприкінці XIX ст. великі заводи, що належали акціонерним компаніям, давали 46 % загального обсягу виробництва цукру в Російській імперії (і 53 % виробництва – серед заводів, розташованих на території України). Коли наприкінці 1890-х рр. уже відчувалися ознаки наближення промислової кризи 1899–1902 рр., на фінансовому ринку виник дефіцит капіталів. У цей час, особливо в 1898 р., почали створюватися цукрові заводи, що не мали значних фінансових ресурсів і працювали в цілому на основі кредиту. Г.Є. Афанасьєв, у той час управляючий конторою Державного банку в Києві, так описував механізм створення подібних підприємств у цукровій промисловості: «Кілька осіб має капітал 200 тис. руб. Для будівництва заводу потрібно 500 тис. Статут затверджений у такий спосіб, що товариство може почати діяти з того моменту, коли внесе пайовий капітал у Державний банк». У будь-якому іншому банку беруть на один день кредит 300 тис. руб., вносять у Державний банк, після чого підприємство вважається заснованим. Обирають правління, що одержує з Державного банку складовий капітал і одразу ж повертає 300 тис. кредиту. Однак тепер підприємство може одержати новий кредит під заставу акцій у розмірі 40 % їхньої вартості чи кредит під заставу цукру, що буде вироблено в майбутньому, тощо. Підприємство має реальний капітал 200 тис. руб., але сума кредитів може його значно перевищувати. «Таких підприємств у... цукровій промисловості утворилося чимало, і всі вони були створені з розрахунку, що... прибуток цукрової справи покриє відсотки на позичений капітал», однак «вся хиткість такого становища очевидна» [2, с. 29].

Висновок. Отже, фінансові кризи в Україні у другій половині XIX ст. показали, наскільки зросла взаємна пов'язаність фінансових систем і ринків цінних паперів різних країн. І хоча світові кризи досягали України із запізненням у середньому на два роки, вони відбувалися за однією схемою – загальний підйом, акціонерний спекулятивний бум, завищені ціни на акції, нестабільність ринку і біржовий крах. Однак у кожному з основних фінансових центрів того часу – Києві, Львові, Одесі – ці кризи мали свої особливості, пов'язані зі специфікою даних центрів. Вивчення цих особливостей є напрямом подальших досліджень автора.

Список використаної літератури:

1. 874 год в финансовом и экономическом отношении // Финансовое обозрение. – 1875. – № 1. – С. 5–6.
2. Афанасьев Г.Е. Денежный кризис / Г.Е. Афанасьев. – Одесса : Изд-во Ю.И. Сандомирского, 1900. – С. 29.
3. Безобразов В.П. О некоторых явлениях денежного обращения в России / В.П. Безобразов // Русский вестник. – 1863. – № 5. – С. 379–380.
4. Биржевая беседа. 27 апреля // Финансовое обозрение. – 1874. – № 17. – С. 329.
5. Биржевая беседа. 7 сентября // Финансовое обозрение. – 1874. – № 36. – С. 176.
6. Биржевая беседа. 14 сентября // Финансовое обозрение. – 1874. – № 37. – С. 194.
7. Биржевая беседа. 19 октября // Финансовое обозрение. – 1874. – № 42. – С. 318.
8. Боголепов М.И. Финансы, правительство и общественные интересы / М.И. Боголепов. – СПб. : Тип. О.Н. Попова, 1907. – С. 243.
9. Бржеский Н. Государственные долги России. Историко-статистическое исследование / Н.Бржеский. – СПб. : Тип. А.М. Вольфа, 1884. – С. 104–105.
10. Вирт М. История торговых кризисов в Европе и Америке / М.Вирт. – СПб. : Изд-во журнала «Знание», 1877. – С. 336, 475.
11. Вопросы сахарной промышленности // Киевское слово. – 1899. – № 4064. – 4 мая. – С. 1.

12. Всеподданнейший отчёт одесского градоначальника за 1875 г. // РГИА. – Ф. 1263. – Оп. 1876. – Д. 3856. – Л. 144.
13. *Гейлер И.К.* Сборник сведений о процентных бумагах / *И.К. Гейлер.* – СПб. : Тип. В.Безобразова, 1871. – С. 436–437.
14. Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1895. – С. 3, 17, 18, 54, 59.
15. Десятилетие первого частного коммерческого банка // Финансовое обозрение. – 1874. – № 45. – С. 377–378.
16. *Золотов В.А.* Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. / *В.А. Золотов.* – Ростов : Изд-во Ростовского университета, 1966. – С. 115, 118.
17. *Карабчевский Н.П.* Итоги Струссбергского процесса // Около правосудия. Статьи, сообщения и судебные очерки / *Н.П. Карабчевский.* – СПб. : Тип. товарищества «Труд», 1902. – С. 129.
18. *Клебановский П.* Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / *П.Клебановский* // Киевская старина. – 1896. – № 1. – С. 102–114.
19. *Ламанский Е.И.* Из воспоминаний Евгения Ивановича Ламанского (1840–1890) / *Е.И. Ламанский* // Русская старина. – 1815. – Кн. XII. – С. 404; Кн. X. – С. 58.
20. *Левин И.И.* Акционерные коммерческие банки России / *И.И. Левин.* – М. : Дело, 2010. – С. 231.
21. *Мендельсон Л.А.* Теория и история экономических кризисов и циклов : в 3 т. / *Л.А. Мендельсон.* – М. : Изд-во социально-экон. лит., 1959. – Т. 1. – С. 587.
22. *Мендельсон Л.А.* Теория и история экономических кризисов и циклов : в 3 т. / *Л.А. Мендельсон.* – М. : Изд-во социально-экон. лит., 1960. – Т. 2. – С. 104.
23. *Мендельсон Л.А.* Экономические кризисы и циклы XIX века / *Л.А. Мендельсон.* – М. : Госполитиздат, 1949. – С. 507.
24. *Мещерский В.П.* Очерки нынешней общественной жизни в России : в 2 т. / *В.П. Мещерский.* – СПб. : Тип. Министерства внутр. дел, 1868. – Т. 1. – С. 305.
25. *Митьков А.Ф.* Очерк торгово-юридической статистики Одессы / *А.Ф. Митьков* // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса : Тип В.Францова, 1865. – Вып. 1. – С. 313.
26. *Мошенский С.З.* Рынок ценных бумаг Российской империи / *С.З. Мошенский.* – М. : Экономика, 2014. – 560 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://books.google.com>.
27. *Мошенський С.З.* Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи / *С.З. Мошенський.* – Лондон : Xlibris, 2014. – 453 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://books.google.com>.
28. *Мошенский С.З.* Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи / *С.З. Мошенский.* – Лондон : Xlibris, 2014. – 503 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : books.google.com.
29. Недоумения по поводу проекта железной дороги от Черновцов на Одессу через Тирасполь // Собрание передовых статей «Московских ведомостей», 1866 год. – М. : Изд. С.Н. Катковой, 1897. – Ч. 2. – С. 43.
30. *Нисселович Л.Н.* О биржах, биржевых установлениях и мерах ограничения биржевой игры. Обозрение важнейших законодательств сравнительно с русским правом / *Л.Н. Нисселович.* – СПб. : Тип. А.Е. Ландау, 1879. – С. 15, 126.
31. Об обеспечении поступления в казну акциза за сахар // Киевское слово. – 1887. – № 217. – 6 окт. – С. 1.
32. Одесский вестник. – 1859. – № 1. – 3 янв.
33. Одесский вестник. – 1860. – № 16. – 11 февр.
34. Одесский вестник. – 1863. – № 1. – 1 янв.
35. Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома братьев Яхненко и Симиренко // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта.
36. Отчёт одесского градоначальника за 1864 год // РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Д. 43. – Л. 5–6.
37. *Павловский И.Ф.* К истории винокурения в Малороссии / *И.Ф. Павловский* // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 65–66.
38. *Петров Ю.А.* Коммерческие банки Москвы. Конец XIX в. – 1914 г. / *Ю.А. Петров.* – М. : РОССПЭН, 1998. – С. 26.
39. Подвиги сахарозаводчиков // Киевское слово. – 1902. – № 5261. – 19 авг. – С. 1.
40. Правда о сахарных королях // Киевское слово. – 1903. – № 5697. – 13 нояб. – С. 1.
41. Прощение Израиля Марковича Бродского министру финансов Рейтерну от 11 ноября 1877 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4414. – Л. 150.
42. Сахарные заводы // Киевский телеграф. – 1862. – 11 февр.
43. Торговый дом под фирмою «Братья Яхненко и Симиренко» // Киевский телеграф. – 1862. – 1 февр.

44. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование : в 2 т. / М.И. Туган-Барановский // Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – Т. 1. – СПб., 1900. – С. 329.
45. Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России / А.Ф. Яковлев. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1955. – С. 98–99, 110, 120.
46. A History of Banking in all Leading Nations. – 4 Vols. – Vol. 4. Germany, Austria-Hungary, Netherlands, Scandinavian Nations, Japan, China. – London : Published by the Journal of Commerce and Commercial Bulletin, 1896. – P. 94, 103, 105.
47. Accounts and papers of the House of Commons. – Vol. 24. Commercial reports. – L. : Great Britain Parliament. House of Commons, 1870. – P. 331.
48. Bank Return and Money Market // The Economist. – 1866. – Jan. 27. – P. 98–101.
49. Bank Return and Money Market // The Economist. – 1866. – Feb. 17. – P. 195–198.
50. *Benedict H.* Die Wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit / *H.Benedict*. – Wien : Herold, 1958. – S. 45.
51. Bradshaw's Railway Manual, Shareholders' Guide and Official Directory. – London : Henry Blacklock & Company, 1879. – P. 395.
52. Cennik Lwowskiej Izby Hanlowej i przemysłowej // Gazeta Lwowska. – 1873. – № 1. – S. 3. – Col. 1; № 80. – S. 571. – Col. 1; № 106. – S. 671. – Col. 1; № 110. – S. 697. – Col. 1.
53. Continental Railways // The Railway News. – 1867. – November 2. – P. 432.
54. *Cottrell P.L.* London Financiers and Austria 1863–1865: The Anglo-Austrian Bank / *P.L. Cottrell* // Capital, Entrepreneurs and Profits / Ed. R.Davenport-Hines. – N. Y. : Routledge, 1990. – P. 127–140.
55. Die Verkehrskrisis des Jahres 1857 // Preussische Jahrbucher. – 1858. – T. 1. – S. 97.
56. *Hanloser G.* Krise und Antisemitismus / *G.Hanloser*. – Munster : Unrast Verlag, 2003. – 135 s.
57. *Hobson C.K.* The export of capital / *C.K. Hobson*. – London : Constable and Company, ltd., 1914 – P. 133.
58. *Kuzmany B.* Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte? / *B.Kuzmany*. – Wien : Universitat Wien, 2008. – P. 116 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : othes.univie.ac.at/2604/1/2008-10-27_9507151.pdf.
59. *Musson A.* The Great Depression in Britain, 1873–1896: A Reappraisal / *A.Musson* // Journal of Economic History. – 1959. – Vol. 19. – № 2. – P. 199–228.
60. *Neuwirth J.* Bankakte Und Bankstreit In Oesterreich-Ungarn, 1862–1873 (1873) / *J.Neuwirth*. – Wien, 1873 (Kessinger Publishing's. Photocopy Edition, 2010). – S. 87.
61. *Oberegger E.* Zur Eisenbahngeschichte der Bukowina / *E.Oberegger* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://members.a1.net/votu/ada/bukowina.htm>.
62. Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne / red. *T.Pilat*. – Lwow : Z Pierwszej Zwiaskowej Drukarni, 1904. – T. VII. 2. – S. 216–217.
63. Poland. General Sketch (Great Britain Foreign Office. Historical Section). – London : H.M. Stationery Office, 1920. – P. 76.
64. *Puryear V.J.* International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial policy in the Levant, 1834–1853 / *V.J. Puryear*. – Stanford : Stanford University Press, 1935. – P. 219.
65. *Rezneck S.* Distress, Relief, and Discontent in the United States during the Depression of 1873–78 / *S.Rezneck* // Journal of Political Economy. – 1950. – Vol. 58. – № 6. – P. 494–512.
66. *Schaffle A.* Der grobe Borsenkrach des Jahres 1873 / *A.Schaffle* // Gesammelte Aufsätze. – Tubingen, 1885, (Reprint – Berlin: Nabu Press, 2010). – S. 109.
67. *Scott Jr.* A Comparison of Production during the Depressions of 1873 and 1929 / *Jr.Scott, O.Ira* // American Economic Review. – 1952. – Vol. 42. – № 4. – P. 569–576.
68. The London Review of Politics, Society, Literature, Art, & Science. – London : J.K. Sharpe, 1864. – Vol. 9. – P. 486.
69. *Zhaloba I.* Leon Sapiega – A Prince and a Railway Entrepreneur / *I Zhaloba*. // Across the borders: financing the world's railways in the nineteenth and twentieth centuries / Ed. by *R.Roth, G.Dinhobl*. – Burlington : Ashgate Publishing, Ltd., 2008. – P. 52–54, 55–57.

МОШЕНСЬКИЙ Сергій Захарович – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів Житомирського державного технологічного університету.

Наукові інтереси:

– фінансові кризи.

– фінансові центри України XIX ст.

Стаття надійшла до редакції 26.08.2015.